

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 376.091.33-056.36.

I. В. Дмитрієва

доктор педагогічних наук, професор кафедри технологій спеціальної та інклюзивної освіти
Донбаський державний педагогічний університет

A. С. Іваненко

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри технологій спеціальної та інклюзивної освіти
Донбаський державний педагогічний університет

ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕХНОЛОГІЙ У РОБОТІ З АУТИЧНИМИ ДІТЬМИ РАНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Стаття присвячена проблемі психологічного супроводу процесу адаптації до шкільних умов дітей із розладами аутистичного спектра засобами арт-технологій, зокрема казкотерапії. Представлено авторську корекційно-розвивальну програму з казкотерапії «Школа для лісових звірятко», яка орієнтована на профілактику виникнення в аутичних дітей певних труднощів у процесі їхньої адаптації до шкільного життя, пристосуванні до вимог школи й умов шкільного навчання. Розроблена корекційно-розвивальна програма фундаментально спирається на візуальну підтримку, що є ефективним для дітей означеної категорії.

Ключові слова: розлади аутистичного спектра, аутичні діти, ранній шкільний вік, шкільна адаптація, арт-технології, казкотерапія, техніка роботи з фланелеграфом.

Постановка проблеми. Гуманістична парадигма сучасної спеціальної освіти окреслює актуальність проблеми психолого-педагогічної допомоги дітям із розладами психіки та поведінки зі спектра аутизму. Як в усьому світі, в Україні це питання набуває дедалі більшого значення, адже, за статистичними даними, щороку кількість дітей з аутизмом зростає на 11–17%. Якщо нині на аутизм страждає кожен 100-й житель планети, то, за прогнозами вчених, у 2020 р. на цей розлад страждає кожен 30-й житель планети.

Проблема аутизму активно вивчається у світовій науковій практиці (B. Rimland, B. Hermelin, N. O'connor, L. Kanner, L. Wing, E. Shopler, S. Baron-Cohen, P. Bolton, E. Каган, В. Башина, К. Лебединська, О. Нікольська та ін.). В Україні значний внесок у розв'язання та визначення актуальних питань становлення і формування психопедагогічної корекції аутизму зробили такі вітчизняні науковці, як Н. Базима, В. Бондар, І. Дмитрієва, А. Душка, С. Конопляста, К. Островська, М. Рождественська, В. Синьов, Т. Скрипник, В. Тарасун, Г. Хворова, А. Чуприков, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін., у галузі медичного супроводу та біохімічної корекції аутизму – А. Чуприков та ін. Авторські методики К. Островської, Т. Скрипник, В. Тарасун, Д. Шульженко стали першими в українській школі психопедагогічної допомоги дітям з аутизмом та їх батькам.

Мета статті. Головною метою статті є аналіз проблеми психологічного супроводу адаптаційного етапу дітей із РАС на початку їхнього навчання у школі та обґрунтування корекційно-розвивальної програми з казкотерапії «Школа для лісових звірятко».

Виклад основного матеріалу. За визначенням МКХ-10, аутистичний розлад (*Autistic disorder*), або аутизм, є важкою формою патології розвитку, що характеризується порушеннями соціальних, комунікативних і мовленнєвих функцій, а також наявністю нетипових інтересів і форм поведінки. Аутизм впливає на всі види взаємодії дитини з навколишнім світом, що детерміновано, як правило, ураженням багатьох ділянок мозку.

Науковці вважають, що аутизм є одним із важких порушень розвитку (ВНР) (*pervasive developmental disorders PDDs*), який характеризується значними недоліками у формуванні соціальних і комунікативних навичок, а також проявами стереотипних інтересів і патернів поведінки (В. Лебединський, О. Нікольська, В. Осипов, Н. Пивоварова, Т. Скрипник, Г. Сухарева, В. Тарасун, Д. Шульженко, D. Cohen, S. Harris, B. Hoddint, V. Krevelen, G. Oaviest, F. Volkmar, T. Ward та ін.). Нині більшість авторів дотримується думки, що аутизм є наслідком особливої патології, в основі якої лежить недостатність центральної нервової системи. Висунуто низку гіпо-

тез щодо характеру цієї недостатності та її можливої локалізації; тривають інтенсивні дослідження з метою перевірки цих тез, але однозначних відповідей доки немає. Відомо тільки, що в аутичних дітей часто виявляють ознаки мозкової дисфункції, а також порушення біохімічного обміну. Недостатність може бути викликана широким колом чинників: генетичною зумовленістю, хромосомними аномаліями, природженими обмінними порушеннями, патологією вагітності та пологів, наслідками нейроінфекцій тощо.

Тривалий час в Україні аутизм розглядався як різновид ранньої шизофренії. З 2012 р. аутизм вважається окремим розладом розвитку, що принципово відрізняється від інших видів дизонтогенезу, і йдеться про те, що в осіб з аутизмом випадки шизофренії трапляються з тою самою частотою, як і в осіб із нейротиповим розвитком.

З 2015 р. в Україні визначено діагноз «розлади аутистичного спектра» (РАС), про що свідчить розроблений Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством освіти і науки України документ «Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги та медичної реабілітації дітей із РАС».

У 2018 р. Україна здійснила перехід від Міжнародної класифікації хвороб до Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків (ICF – International Classification of Functioning, Disability, and Health), що дало змогу долучитися до європейських та міжнародних стандартів захисту прав людини. МКФ ДП надає змогу провести сучасну, досконалу оцінку особливостей розвитку дитини з РАС в Інклюзивно-ресурсному центрі і надати їй професійну психолого-педагогічну допомогу.

За принципом дитиноцентризму, який домінує у сучасній українській спеціальній освіті (Ю. Бистрова, В. Бондар, І. Дмитрієва, В. Засенко, С. Конопляста, С. Миронова, В. Синьов, Є. Синьова, В. Тарасун, А. Шевцов, М. Шеремет, С. Федоренко, Л. Фомічова, О. Хохліна та ін.), беззаперечною є теза про необхідність створення найсприятливіших умов щодо процесів навчання і розвитку аутичних дітей, які мають значні потенційні можливості. Ті обмеження, які ускладнюють їхнє поступальне зростання – брак соціальних якостей та порушення сомато-сенсорних і психомоторних процесів, – можуть бути подолані. Спеціально підібрані методи навчання і розвитку таких дітей сприяють успішному формуванню їхніх інтелектуальних здібностей і адаптивних можливостей.

Зокрема, Т. Скрипник виділяє серед умов оптимального розвитку дітей з аутизмом сплановане введення дитини у загальноосвітній простір у відповідності до стану і можливостей її розвитку (які

постійно переглядаються з наміром перегляду умов продуктивного навчання та розвитку дитини) [6]. Результати більшості досліджень Всесвітньої організації охорони здоров'я, присвячених методам лікування дитячого аутизму, свідчать про те, що найбільш адекватним типом втручання є навчання (з модифікацією поведінки щодо стереотипії) у школі або в домашніх умовах при наданні ефективної підтримки родині. Для розвитку аутичної дитини освіта є надзвичайно важливим фактором реалізації її особистісного потенціалу, засобом виправлення різноманітних аутистичних порушень, одним зі шляхів інтеграції у соціум.

Нині в структурі загальної середньої освіти України є кілька векторних можливостей здобуття дітьми із РАС загальної середньої освіти: загальноосвітня школа з інклюзивною формою навчання, спеціальний клас у загальноосвітній школі, спеціальна школа, навчально-реабілітаційний центр [3].

У працях О. Нікольської зазначається, що для дітей з аутизмом характерне виникнення певних труднощів у процесі адаптації до шкільного життя, пристосування до вимог школи й умов шкільного навчання. Автор вказує, що шкільна адаптація включає в себе біологічну (пристосування до нового режиму навчання й життя), психологічну (входження до нової системи вимог, пов'язаних із навчальною діяльністю) і соціальну адаптацію (процес входження до шкільного колективу, взаємодія з учнями та педагогами). На початку шкільного навчання діти з РАС стикаються з труднощами входження в режим занять, невмінням спілкуватися з іншими дітьми та дорослими, вони вимагають індивідуального підходу, постійного спонукання і підтримки. Неможливість самостійно адаптуватися до постійних змін у шкільному режимі часто ставить аутичну дитину під загрозу емоційного зриву.

Тому проблема психологічного та педагогічного супроводу шкільної адаптації дітей із РАС набуває особливої актуальності. Конструктивний аналіз психолого-педагогічної літератури показав незначне науково-методичне забезпечення процесу профілактики дезадаптивних проявів у молодших школярів з аутизмом.

Одним з ефективних методів профілактики шкільної дезадаптації в учнів молодших класів є арт-терапія [1], зокрема казкотерапія, адже казка є одним із найдавніших інструментів виховання та розвитку дітей, відомих людству. Так, Т. Зінкевич-Євстигнєєва твердить, що за допомогою казок діти набувають необхідних знань і навичок, вчать переборювати складні ситуації, використовуючи героїв творів як моделей для наслідування [4]. Діти люблять казки, і, враховуючи те, що вони не терплять нотацій, за допомогою казки можна впливати на їхню поведінку, не

викликаючи сильного спротиву. Крім того, мовою казки можна розпочати розмову про щось досить складне, незрозуміле для сприймання дитини, а також допомогти дитині в символічній формі виразити і відрегулювати важкі почуття.

Казкотерапія розглядається як метод, який використовує казкову форму для інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей, розширення свідомості, вдосконалення взаємодії з навколишнім світом [2]. Казкотерапія сприяє формуванню зв'язку між казковими подіями та поведінкою у реальному житті, перенесенню казкових смислів у реальність. Казки є важливим педагогічним та психотерапевтичним засобом, який допомагає впорядкувати внутрішній світ дітей, зокрема дітей із вадами психофізичного розвитку (Т. Добровольська, А.Іваненко, О. Карабанова, Т. Кузнецова, О. Медведєва, Ю. Некрасова, О. Нікольська, Е. Рау, Н.Тарасенко та ін.).

І. Кіпріанов та Т. Ковальчук наголошують, що методи арт-терапії, у тому числі й казкотерапія, є одним із найсучасніших підходів до корекції та реабілітації дітей з особливими освітніми потребами. Так, І. Садова розглядає казкотерапію як специфічну педагогічну техніку збереження і корекції здоров'я учнів з обмеженими можливостями та активізації їхньої пізнавальної діяльності як педагогічне «лікування» у навчально-виховному процесі інклюзивної освіти [5].

Про ефективність використання усіх методів арттерапії, зокрема й казкотерапії, у роботі з дітьми з РАС свідчать дані провідної некомерційної організації Американської асоціації про науковий підхід до лікування аутизму – Association for Science in Autism Treatment (ASAT), основною метою якої є підтвердження ефективності цієї чи іншої терапії для лікування дітей з аутизмом. Використання казкотерапії в інклюзивному просторі як сучасного методу навчання і корекції дітей із РАС сприяє вирішенню цілої низки проблем, з якими стикається система спеціальної освіти. Адже казкотерапія є гнучким методом, який «притосовується» до кожної дитини та до конкретної проблемної ситуації, сприяє ефективному та найменш травматичному для психіки дитини означенню нозології розв'язанню психолого-педагогічної проблеми.

Однак процес казкотерапії у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектра супроводжується наявністю певних складнощів, передусім, це встановлення спільної взаємодії. Діти з РАС здебільшого не уважно слухають казки, погано сприймають їх зміст і загалом можуть дратуватися від довгих монологів педагога.

Досвід світової практики свідчить, що з аутичними дітьми краще використовувати казки із візуальним супроводом (ілюстрації, настільний і пальчиковий театр). Т. Скрипник наголошує, що

впровадження візуальної підтримки дає змогу дітям з аутизмом отримати сталі й незмінні орієнтири, які поступово починають скеровувати їхні прояви і сприяти саморегуляції [6]. Тому під час проведення казкотерапії з дітьми з РАС доречніше застосовувати графічні символи. Аутична дитина краще сприймає казку, коли спостерігає, як педагог у певній послідовності будує сюжет, маніпулює картками, іграшками й декораціями.

Із метою забезпечення ефективного процесу входження і прийняття шкільного життя та профілактики шкільної дезадаптації нами було розроблено корекційно-розвивальну програму з казкотерапії «Школа для лісових звірятко». Корекційно-розвивальна програма спрямована на роботу з високофункційними аутистами 7–9 років, які уперше йдуть до школи. Програма складається з 16 занять, які проводить практичний психолог двічі на тиждень протягом 35 хвилин у кабінеті психологічного розвантаження. Дослідження здійснювалося на базі загальноосвітніх шкіл Слов'янська, Бахмута, Лиману, Костянтинівки та Краматорська Донецької області.

Корекційно-розвивальна програма з казкотерапії «Школа для лісових звірятко» складається з двох етапів: перший етап (8 занять) впроваджувався перед початком навчального процесу, другий етап (8 занять) – на початку навчального року. Кожне заняття включало в себе розповідання казки з метою ознайомлення дітей із РАС з особливостями шкільного життя, правилами поведінки в школі та обов'язками учнів, особливостями взаємодії з однокласниками й вчителями, можливими складнощами і способами їх розв'язання та ін. Корекційно-розвивальна програма включала в себе такі казки: «Збирання до школи», «Мій перший день у школі», «Як знайти свій клас», «Шкільна перерва», «Шкільне подвір'я», «Знайомство з однокласниками», «Спілкування з вчителем», «Правила поведінки на уроці», «Сварка з сусідом за партою», «Шкільна їдальня», «Чергування у класі», «Мене викликали до дошки» та ін.

Під час розповідання психолого-педагогічної казки використовувалася техніка роботи з фланелеграфом – навчальним наочним посібником для дітей, який складається з дошки, обтягнутої фланеллю, на яку кріпляться вирізані фігурки та картки. Ця техніка є дійовою у роботі з аутистами, адже фундаментально спирається на візуальну підтримку, що дуже ефективно для дітей означеної категорії, адже використовує найсильніший канал сприйняття.

Використання техніки роботи з фланелеграфом допомогло «перекласти» шкільні ситуації, які діти з РАС не розуміють, у більш прийнятну для них форму. Адже таким дітям сприйняти, зрозуміти та запам'ятати новий матеріал, легше з активізацією візуальних відчуттів, тих, що викликані за

допомогою образів, бо вони ближчими для аутистів, ніж поняття, висловлювані словесно.

На заняттях нами застосовувалися картки із зображенням лісних тваринок (які виступали учнями, вчителями, батьками), шкільного інтер'єру (школа, навчальний клас, їдальня, шкільний двір да ін.), шкільної атрибутики (книжки, зошити, шкільний розклад та ін.), схеми шкільної будівлі та її подвір'я. Працюючи із фланелеграфом, ми намагалися не просто переміщати картки, а надавали дітям змогу подумати про свої дії, поміркувати, проекспериментувати. Демонструючи сюжет казки на фланелеграфі, ми показували дітям, як ту чи іншу дію можна було зробити правильно. Тобто ми візуально із вербальним смисловим підкріпленням представляли неправильне вирішення конкретної ситуації (наприклад, коли на прохання вчителя сісти за парту дитина почала демонструвати притаманні їй прояви небажаної поведінки – аутоагресію), після чого демонстрували правильне вирішення (наприклад, коли дитина виконує прохання вчителя і спокійно сідає за парту).

Через аналіз різноманітних соціальних ситуацій зі шкільного життя, з якими дитина могла б стикнутися або вже зустрічалася, ми поступово встановлювали для неї корисні та ефективні соціально-комунікаційні правила перебування у школі. Найважливішим із них є деталізований розвиток таких навичок у процесі комунікації:

- вміння звертатися до іншої людини;
- установлення контакту за допомогою очей;
- висловлювання за допомогою слів;
- контролювання проявів небажаної поведінки (притаманної конкретній дитині).

Процес казкотерапії із залученням техніки роботи з фланелеграфом передбачав такі форми роботи:

- прослуховування і перегляд готової казки та її аналіз,
- творча робота з казкою (складання та зміна сюжету, введення нових героїв та ін.),
- розв'язання психолого-педагогічних ситуацій, що пов'язані з темою заняття.

На кожному етапі заняття проводилася рефлексія. Маючи в методичній скарбниці значну кількість різноманітних ігор та ігрових ситуацій із використанням фланелеграфу, психолог мав змогу змінювати сценарій заняття, якщо це було доречно.

Якісний аналіз ефективності застосування запропонованої нами корекційно-розвивальної програми з казкотерапії «Школа для лісових звірят» засвідчив такі результати: представлені заняття забезпечували дітям позитивні емоції, розвивали мислення, пам'ять, монологічне та діалогічне зв'язне мовлення, збагачували враженнями, сприяли розвитку художнього сприймання,

у той же час заняття на фланелеграфі мали дослідницький та експериментальний характер, а головне, готували дітей із РАС до нових ситуацій та формували в них конструктивні сценарії поведінки, що сприяло позитивному супроводу процесу адаптації дітей цієї категорії до умов шкільного життя. У дітей знизився рівень тривожності, вони почували себе більш впевнено. У повсякденному шкільному житті учні з РАС орієнтувалися на засвоєні ними стратегії поведінки.

Висновки. Отже, результати експериментальної перевірки розробленої корекційно-розвивальної програми з казкотерапії «Школа для лісових звірят» свідчать, що розроблена програма органічно вбудовується у процес супроводу адаптаційного етапу дітей із РАС на початку їхнього навчання у школі. Використання техніки роботи з фланелеграфом паралельно із розповіддю казки не тільки формує стратегії поведінки і закріплює знання, отримані дітьми, а й розвиває самостійність мислення, сенсорні здібності, активізує мовленнєві процеси під час програвання казок, стимулює розвиток допитливості та зацікавленості в навчанні. Універсальний ключ, який надають заняття за запропонованою програмою дитині з РАС для вирішення будь-якої соціальної ситуації із шкільного життя, – функціональне використання комунікації.

Водночас проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми застосування арт-технологій у роботі з аутичними дітьми молодшого шкільного віку. Подальша перспектива розробки цієї теми може полягати у вивченні ефективності різних засобів і форм арт-терапії у роботі з дітьми з РАС різних вікових категорій.

Література:

1. Башкирова Е.Н. Развитие детей с ОВЗ приемами арт-терапии. Психология в России и за рубежом: материалы II междунар. науч. конф. (СПб., 11.2013 г.). СПб.: Реноме, 2013. С. 85–90.
2. Вачков И.В. Сказкотерапия. Развитие самосознания через психологическую сказку. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Ось-89, 2007. 143 с.
3. Данілавічюте Е.А., Литовченко С.В. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник / За ред. А.А. Колупаєвої. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 360 с. (Strategies for Teaching in Inclusive School).
4. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Путь к волшебству. Теория и практика сказкотерапии. СПб., 1998. 168 с.
5. Каменец А.В. Педагогика сказки. Современный детский сад. 2007. N 8. С. 21–29.
6. Освіта аутистів: від міфу до реальності: навчально-наочний посіб. / Уклад. Т. Скрипник. К.: «Гнозис», 2014. 124 с.

7. Osborne J. Art and the child with autism: Therapy or education? *Early Child Dev Care* 2003;173(4):411-23. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0300443032000079096#.VbxDGPOqck> (дата звернення 01.08.2015).
8. Martin N. Art therapy and autism: Overview and recommendations. *art therapy association. J Am Art Ther Assoc* 2009;26(4):187-90. URL: http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/07421656.2009.10129616#.bxFN_Oqck (дата звернення 01.08.2015).
-

Дмитриева И. В., Иваненко А. С. Использование арт-технологий в работе с аутистичными детьми раннего школьного возраста

Статья посвящена проблеме психологического сопровождения процесса адаптации к школьным условиям детей с расстройствами аутистического спектра. Представлена авторская коррекционно-развивающая программа по сказкотерапии «Школа для лесных зверюшек», которая направлена на профилактику возникновения определенных трудностей в процессе адаптации к школьной жизни, приспособлении к правилам школы и условиям школьного обучения. Разработанная коррекционно-развивающая программа фундаментально опирается на визуальную поддержку, что является эффективным для детей данной категории, так как использует самый сильный канал восприятия.

Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, аутичные дети, ранний школьный возраст, школьная адаптация, арт-технологии, сказкотерапия, техника работы с фланелеграфом.

Dmytriieva I. V., Ivanenko A. S. Art therapy and junior schoolchildren with autism spectrum

This article presents the art therapy treatment of a junior schoolchildren diagnosed with autism without mental retardation. There is a good evidence base to suggest that art therapy may be useful components in helping autistic children reach the most of their potential. The use of nonverbal expression through the experience of making art encourages children with autism to begin to represent their experiences. The junior schoolchildrens with autism spectrum in the case example learned to experience the Fairy tales and flannel board. Flannel board are a way to practice speech and social skills concepts by creating and describing scenes to another player. Fairy tales can change your approach to speech therapy and increase language and literacy skills. Art for children will always prove to be an evolutionary process that leads to the next stage. Fairy tale therapy for autistic children can be an important activity-based intervention for encouraging their growth.

Key words: autism, junior schoolchildren with autism spectrum, fairy tale therapy, flannel board.